

דקדוק סינכרוני ודקדוק דיאכרוני-היסטורי

קיימות שתי גישות מנוגדות בניתוח לשונות: (א) גישה סינכרונית; (ב) גישה דיאכרונית (=היסטורית).

א. הגישה הסינכרונית¹ אינה מגלה עניין בהתהוות ההיסטורית של תופעות הלשון, אלא ביחסי הגומלין שביניהן בתקופה מסוימת. במאה התשע-עשרה שלטה בבלשנות הגישה ההיסטורית, ורק בתחילת המאה הזאת העלה פי' דה-סוסיר² על נס את חשיבותה של הגישה הסינכרונית. לדעתו של דה-סוסיר, הלשון היא בחינת מערכת אחת שכל חלקיה קשורים זה בזה. מערכת זו משולה ללוח שחמט: אם מזיזים ממקומו את אחד הכלים שעל הלוח, אפילו כלי שחשיבותו פחותה, מיד ישתנו היחסים בין כל הכלים והמערכת כולה. כך הדבר גם במישור הסינכרוני של הלשון: עם השתנותה של תופעה אחת עשויים להשתנות יחסי הגומלין בין כל התופעות, משמע המערכת כולה.

ב. הגישה הדיאכרונית³ עניינה התהוותה של כל תופעה ותופעה והשינויים החלים בה במשך הזמן. הגישה הדיאכרונית היא אטומיסטית מעצם טבעה. בניגוד לבלשנות הסינכרונית, לא המערכת כולה לנגד עיניה אלא השינויים החלים באטומים השונים, בפרודות השונות של הלשון. ראייתה מצטמצמת בתופעות הבודדות ולא ביחסים שבין כלל התופעות. היא משתדלת לחקור את התופעות הבודדות האלה עד תומן ולתאר את כל שלבי התפתחותן. כאמור, הבלשנות הדיאכרונית שלטה כמעט שלטון-יחיד במשך המאה התשע-עשרה (מאה שבמרכז עניינה עמדו בעיות ההתהוות), ואילו הבלשנות הסינכרונית היא חדשה יחסית ומאפיינת את המאה העשרים.

הדוגמאות הבאות תסבירה את ההבדל בין שתי גישות אלו:

1. דוגמה מתורת ההגה: אם ננתח את תנועת החולם מבחינה היסטורית,

1. synchronic, כלומר עם הזמן, של זמן אחד.

2. F. de Saussure – תורתו פורסמה לאחר מותו בספרו דה-סוסיר, בלשנות.

3. diachronic, כלומר דרך הזמן.

נקבע כי מוצאה מצד אחד מ-*a* ארוכה (**āb* < *āb*) ומצד שני מכיוון הדור-תנועה (*aw* < **awp* < *awp*); במקרים אלו נדבר על חולם מלא (עיין להלן, עמ' 120). לעומת זה חולם חסר מוצאו מ-*u* קצרה (**dubb* < *dub*; עיין שם). כיוון התעניינותנו יהיה שונה לגמרי אם ניגש לאותה בעיה מתוך גישה סינכרונית. ההבדל ההיסטורי בין סוגי החולם במילים טוב ועוף יחדל לעניין אותנו שהרי אין כל הבחנה ביניהם במישור הסינכרוני: שניהם מתקיימים בכל המצבים (טוב-טובים; עוף-עופות). לעומת זה אנו מוסיפים להבחין בינם ובין החולם שבמילה דב שהרי כאן "מתנהג" החולם בצורה שונה מן החולם הקיים (דב-דבים). זאת ועוד, במישור הסינכרוני נתרכז בראש וראשונה בשאלה באיזו מידה החולם מציין הבדלי משמעות (כלומר באיזו מידה הוא משמש פונמה; עיין להלן, עמ' 69), באיזו מידה תביא החלפתו של החולם בתנועה אחרת לשינוי ההוראה. למשל: אם נמיר במילה זָקֵן את הצירי בקמץ, נקבל מילה שונה: זָקֵן. בדומה לכך תשתנה המילה יוֹצֵא אם יומר החולם בצירי: יוֹצֵא. שינויי משמעות אלו מראים כי התנועות צירי, קמץ וחולם הן חלק של מערכת הפונמות.

2. דוגמה מתורת הצורות: כאשר ייגש הבלשן ההיסטורי אל שם כמו תָהוֹם, הוא יקבע כי משקלו ההיסטורי הוא *qitāl*. הוא יתעניין בהשתקפותו של משקל היסטורי זה בעברית ויקשור עמו גם מילה כמו דָרַשׁ אף על פי שמבחינה חיצונית היא שונה מן המילה תָהוֹם. הוא ישתדל לגלות את הסיבות להתפתחותן השונה של שתי מילים אלו, הזהות במשקלן מבחינה דיאכרונית. עם זאת הוא לא יקשור שמות דוגמת בָרוּשׁ עם מילים כמו תָהוֹם, אף כי מבחינת הניקוד אין תָהוֹם וּבָרוּשׁ נבדלות זו מזו. ההשוואה עם *burāšu* באכדית תלמד אותנו כי משקלו ההיסטורי של בָרוּשׁ הוא *qutāl* ולא *qitāl*.

לא כן הבלשן הסינכרוני: אותו יעניינו המשקלים כפי שהם באים לידי ביטוי בלשון המקרא, על פי הניקוד הטברני. כאשר ייגש למיון המשקלים, הוא יסווג את תָהוֹם ואת בָרוּשׁ יחד על אף מוצאן ההיסטורי השונה, משום שמבחינה סינכרונית משקליהן זהים. אף שמוצאן ההיסטורי זהה, הוא יפריד בין דָרַשׁ ל־תָהוֹם שהרי מבחינה סינכרונית משתקפים בהן משקלים שונים.

3. דוגמה מתחום התחביר: אפילו בתחום התחביר יתרכז הבלשן ההיסטורי בתופעה הבודדת, ואילו הבלשן הסינכרוני במערכת השלמה. כאשר ייגש הבלשן ההיסטורי לנתח את תפקיד הבינוני בתקופת המקרא, הוא יקבע כי הבינוני עודנו משמש במידה רבה שם ולא נספג לחלוטין במערכת הזמנים. כאשר יעסוק בלשון חכמים, ימצא כי הבינוני מציין הווה ועתיד, ואילו בלשון ימינו בעיקר הווה. אולם בשתי השכבות האלה כבר משמש הבינוני חלק של

מערכת הזמנים. לגבי כל שלוש התקופות ייתן הבלשן ההיסטורי את דעתו בעיקר על הבינוני כשלעצמו, על השינויים שחלו בתפקידו, ולא יקדיש תשומת לב מיוחדת למערכת הזמנים כולה. לעומת זה תציב לה הגישה הסינכרונית כמטרה לניתוח הלשוני את מערכת הזמנים כולה, ותקבע כי בתקופת המקרא הייתה מערכת הזמנים מושתתת על שתי צורות מרכזיות (קָטַל, יָקַטַל) וכי הבינוני הוא במידה רבה מחוץ למערכת זו. בנתחו את לשון חכמים⁴ יגיע הבלשן הסינכרוני למסקנה כי במערכת הזמנים שלה קָטַל מציין את העבר, הבינוני מציין את ההווה ואת העתיד, ואילו יָקַטַל מציין בעיקר בהוראה מודאלית ובמשפטים הפתוחים במילית שֶׁ-. אשר ללשון ימינו, הרי הבינוני מציין בה בעיקר את ההווה, קָטַל מביע את העבר ויָקַטַל את העתיד. לא הבינוני כשלעצמו יעניין את הבלשן הסינכרוני, אף לא גלגולי הבינוני בתקופות השונות של הלשון. נקודת מוצאו תהיה מערכת הזמנים כולה. הוא ינסה לתאר את תפקידו של הבינוני במערכת זו בתקופה מסוימת.

לאחרונה התעורר עניין גם בטיפול דיאכרוני במערכות. אם ננסה למשל להשוות את מערכת הזמנים של המקרא, שבה הבינוני עדיין אינו חלק אינטגרלי, עם המערכות של לשון חכמים והעברית החדשה, שבהן הבינוני כבר מציין זמנים ממש, הרי יהיה בכך משום איחוד הטיפול ההיסטורי עם ראיית הלשון כמערכת. בספר שלפנינו נצטמצם בעיקר בניתוח דיאכרוני.

מאז שנות השישים של המאה העשרים קמה בארצות הברית – ובעקבותיה גם בארצות אחרות – אסכולת בלשנות חדשה, היא האסכולה הגֵנֶרָטִיבִית. מייסדה הוא נועם חומסקי. היא ראתה בלשון מערכת סופית של כללים היוצרת משפטים אין-סופיים נכונים מבחינה דקדוקית. אין כוונת אסכולה זו לנתח לשונות, אלא ליצור משפטים דקדוקיים, להבדיל ממשפטים שאינם דקדוקיים. במרכז התעניינות אסכולה זו עומד התחביר, ואף הפונולוגיה הגנרטיבית קשורה בתחביר יותר מאשר הפונולוגיה באסכולות אחרות. האסכולה הגנרטיבית נקראת גם טֶרַנְסְפֹּרְמַטִיבִית, כלומר של גלגול, כי מבנים מסוימים נחשבים פרי "גלגול" ממבנים אחרים. כך יש הרואים במבנה הסביל לא מבנה ראשוני, אלא מבנה "שנתגלגל" ממבנה הפעיל.

4. עיין קוטשר, עברית, עמ' 303, טור ב; מישור, מערכת הזמנים; אזור, תחביר, עמ' 1.

תופעות הפוגעות לכאורה או באמת במעתיקי ההגאים

כאמור (עיין פרק ד), כל בלשנות מדעית מבוססת על ההנחה כי מעתיקי ההגאים הם קבועים ועומדים וכי באותם התנאים משתנים ההגאים באותה הצורה. אם נמצא אפוא כי הגאים מסוימים מתנהגים שלא על פי החוקים הקבועים, יהיה עלינו לחפש את הסיבה לכך. לעתים יתברר לנו כי בשלב מוקדם של הלשון עמדו הגאים אלו בסביבות פונטיות אחרות – שנשתנו בתקופה מאוחרת יותר – ובכך מוסברת התנהגותם השונה.

את השם גלות אנו משחזרים מ־**gālūt* (התנועה הראשונה ארוכה שהרי לפנינו קמץ בלתי משתנה), ואילו את כותב מ־**kātib*. בשם השני נעתקה ה־ā המקורית ל־ē (השווה את הנאמר להלן, עמ' 117–118; 126) אך לא בשם הראשון. נשאלת השאלה מדוע מתנהגת ā בצורה שונה בשתי מילים אלו. מדוע נשתמרה ב־גלות, אך נעתקה ל־ē ב־כותב? התשובה היא כי לא תמיד הייתה ה־ā בשתי מילים אלו באותם התנאים. הייתה תקופה (עיין עמ' 126) שבה הייתה ה־ā מוטעמת במילה כותב אך בלתי מוטעמת במילה גלות. מסתבר שרק ā מוטעמת נעתקה ל־ē (*כותב), ואילו ā בלתי מוטעמת לא השתנתה (גלות). יוצא אפוא כי ה־ā הייתה בתנאים שונים בשתי המילים, וכי תשומת הלב הנאותה לחוקיות מעתיקי ההגאים מאפשרת לנו לשחזר את דגם ההטעמה בעברית הקדומה: הטעמת ההברה הארוכה הקרובה ביותר לסוף. ב־כותב ההברה הראשונה הייתה מוטעמת כי היא הייתה ההברה הארוכה (היחידה) הקרובה לסוף, ואילו ב־גלות ההברה הראשונה הייתה בלתי מוטעמת כי ההברה הארוכה גלת לות באה אחריה.

המקרה המפורסם בהיסטוריה של הבלשנות שהראה כמה חשוב לשים לב לתנאים המיוחדים של חריגים כביכול וכך לשחזר את ההיסטוריה האמתית של הלשון, הוא מקרהו של ק' ורנר (K. Verner), שאף הוא קשור בהטעמה. בשפות גרמניות עתיקות מקביל העיצור θ בין תנועות ל־ז שבלשונות הודו-אירופיות אחרות, אך במספר מקרים מצוי בסביבה זו d בשפות גרמניות עתיקות. ב־1876 הראה הבלשן הדני ורנר שהמעקף ל־θ בלשונות הגרמניות העתיקות חל אחרי תנועה מוטעמת, ואילו אחרי תנועה בלתי מוטעמת

המעטק היה ל-d. ההקפדה על סדירותם של מעטקי ההגאים היא שאפשרה לשחזר שלבים בלתי ידועים בהתפתחות הלשון.

אמרנו כי רק ā מוטעמת נעתקה ל-ō. אולם כיצד נסביר את מציאותן של שתי ō במילה כמו מְקוֹמוֹת (*maqāmāt)? הרי לא ייתכן שבעת ובעונה אחת יוטעמו שתי הברות. ברור שאין להסביר תופעה זו על ידי מעטק הגאים, ואנו נאלצים להסבירה על ידי היקש (אֶנְלֹוֹגְיָה).

קל להסביר את התהוות צורת היחיד מְקוֹם (*maqām) על פי מעטק הגאים. אולם הצורה *maqāmāt הייתה צריכה להתפתח ל-maqāmōt*, כאשר רק ה-ā המוטעמת (השנייה) נעתקה ל-ō. על כורחנו נאמר כי הצורה מְקוֹמוֹת באה כהיקש לצורה מְקוֹם. ברגיל נבדלת צורת הריבוי מן היחיד בעיקר בסיומת הריבוי (שֶׁלֶחַן-שְׁלֶחָנוֹת). אולם לו פעל מעטק ההגאים ללא הפרעה, היה במקרה שלנו מתהווה הריבוי *maqāmōt* ליד היחיד *maqōm*. יש להניח כי בהיקש ל-maqōm נהפך הריבוי אף הוא ל-maqāmōt והחולם השתלט על כל הנטייה. יש שההיקש היה הפוך: החולם נדחה והשתלטה התנועה ā המקורית. כך למשל בבניין קל מערכת העבר והבינוני של פועלי ע"ו הייתה צריכה להיות: בעבר – קָמַתִּי, ¹קָמַתְּ, קָמַתְּ, ²*qōma(t), קָמְנוּ, קָמַתְּם, קָמַתְּו, *qōmū; בבנינוני – ³*qōmv, ³*qōma(t), קָמַמְּ, קָמַמְּ. ⁴במערכת אחת התחלפו אפוא חולם וקמץ/פתח. בו בזמן שבשם מְקוֹם השתלט החולם, ב־קָם גבר הקמץ/הפתח.

לדעת בלשנים רבים מעטק ההגאים וההיקש הם שני עמודי התווך שעליהם בנוי בניין תורת ההגה. בדרך כלל מנסה הבלשן להסביר את תופעות ההגאים על בסיס מעטקי הגאים. אולם אם אין בידו הסבר מניח את הדעת, הוא נעזר בהנחת היקש. הנה דוגמה נוספת:

בעברית, כמו בשמית הצפונית-מערבית בכלל, נעתקה ו תחילית ל-י. כל עיון במילון עברי מלמדנו כי אין כמעט מילים עבריות הפותחות ב־י. אין זאת

1. ב־קָמַתִּי וכו' ראויה הייתה ה־ק לבוא ב־ā ארוכה. אולם בעברית הקדומה לא יכלו תנועות ארוכות לבוא בהברות סגורות (עיון להלן, עמ' 291), ועל כן התקצרה התנועה, וכשהתחיל המעטק ā < ō לפעול, הוא לא חל על קָמַתִּי, קָמַתִּי וכו' כי ה־ā התקצרה בהן לפני כן.
2. בצורות גוף שלישי ובבינוני לא התקצרה התנועה ā כי באה בהברה פתוחה; השווה להלן, עמ' 291 הערה 1.
3. v מציינת תנועה כלשהי.
4. ב־קָמַמְּ/קָמַמְּ הייתה ה־ā בלתי מוטעמת (שהרי ההברה הארוכה האחרונה במילה הייתה י־מִים/מִוֹת), ועל כן לא נעתקה לחולם.

אלא שה־ו נהפכה ל־י בראש המילה. כך קרה של־וֹלַד, וְלָא, בערבית⁵ מקבילה בעברית המילה יָלַד. בדומה לכך נמצא בעבר של בניין פֻּעַל יָלַד ב־י תחילית. היינו מצפים שצורת העתיד והבינוני של פֻּעַל תהיה *יִוְלַד, *מְוִלַד, ולא יִיְלַד, מְיִלַד, שהרי ה־ו המקורית אינה בראש המילה. לפיכך עלינו לומר שכאן פעל היקשו של העבר: מאחר שבעבר נעתקה ה־ו – כחוק – ל־י, גרר אחריו מעתק זה את הפיכת ה־ו ל־י אף בעתיד ובבינוני. יתר על כן, היינו מצפים שבבניין התפעל תישמר ה־ו בכל הצורות (*הַתְּוִלַד, *מְתְוִלַד וכיו"ב), אולם בגלל קרבתו של בניין פֻּעַל לבניין התפעל פעל כאן ההיקש לבניין פֻּעַל, ובעטיו ירשה ה־י את מקומה של ה־ו בכל צורות בניין התפעל (הַתְּיִלַד, מְתְיִלַד וכיו"ב).⁶ בבניין נפעל, אשר גם בו ה־ו לעולם אינה בראש המילה, היא נשתמרה: נוֹלַד, יוֹלַד וכיו"ב, שהרי קשריו עם בניין פֻּעַל רופפים.

בדוגמאות שלעיל פעל ההיקש בתוך מערכת אחת: מְקוֹם–מְקוֹמוֹת בתוך מערכת נטיית השם; יָלַד–יִיְלַד–הַתְּיִלַד בתוך מערכת הזמנים והבניינים של הפועל. היקש מעין זה נקרא השוואת המערכת. אולם אין זה סוג ההיקש היחיד. בלשון חכמים עוברים כידוע פועלי ל"א במידה מרובה לגזרת פועלי ל"י. עקבות התהליך מצויים כבר בלשון המקרא. על כן לא ייאמר עוד בלשון חכמים מְצָאוֹ, כי אם מְצִינוֹ. כמובן אין להסביר צורה מעין זו על ידי מעתק הגאים. לפנינו פעולת היקש: מאחר שהצורות קָנָה וּמְצָא היו זהות במבטאן, גררה אחריה קָנִינוֹ את מְצִינוֹ. נוכל לתאר זאת בעזרת נוסחה:

$$\text{קָנָה: מְצָא} = \text{קָנִינוֹ: } x \quad (x = \text{מְצִינוֹ}).$$

כאמור התחלות של מעבר פועלי ל"א לפועלי ל"י מתועדות כבר במקרא. כך נמצא נְשָׂוִי במקום נְשֹׂא (השווה תהלים לב, א). גם את הצורה הזאת נסביר כהיקש:

$$\text{קָנָה: נְשָׂא} = \text{קָנִיוֹ: } x \quad (x = \text{נְשֹׂא}).$$

מאחר שנוסחה זו בנויה על דרך פרופורצייה, יש שמכנים היקש זה אנלוגיה פרופורציונלית.

עד עתה דנו בהיקש הדקדוקי. סוג אחר של היקש הוא היקש המשמעות. מילים דומות במשמעותן עשויות להשפיע זו על זו. ייתכן כי צדק ז' פרנקל⁷ בקבעו שצורתו המקורית של מְסַךְ 'מזג' לא הייתה אלא *מְשַׁךְ, והייתה זו

5. תן דעתך שהצורות וֹלַד וְיִלַד משקפות משקלים שונים.

6. יש לציין כי נשארו שרידים אחדים של ה־ו בבניין זה: הַתְּנַחַח, הַתְּנַדֵּה, הַתְּנַדֵּעַ.

7. עיין פרנקל, מעתקי הגאים, עמ' 61–62.

השפעתו של נָסֶךְ, בעל ההוראה הדומה, ששינתה את *מִשְׁךְ ל־מִסְךְ. בדומה לכך יכולות מילים מנוגדות להשפיע זו על זו שהרי הן באות לעתים קרובות צמודות: על פי הארמית והערבית היינו מצפים כי הצורה נָשִׁים תכיל בהברתה הראשונה צירי ולא קמץ. מתקבלת אפוא על הדעת השערתו של יי בארט⁸ כי הקמץ התהווה בהשפעת אָנָשִׁים: הביטוי 'אנשים ונשים' נפוץ מאוד, ולא ייפלא שאיבריו השפיעו זה על זה; הצורה קִיצוֹנִי הייתה צריכה להיות *קִצוֹנִי, שהרי נגזרה מִקָּץ, מן השורש קצ"צ. מסתבר שהחיריק המלא בא בהיקש ל־רָאשׁוֹן, ניגודו של קיצוני; הדגש ב־חֲמִשָּׁה הוא פרי היקש ל־שֵׁשֶׁה, ולהפך אפשר שהצורה שֵׁשֶׁת הושפעה מ־חֲמִשָּׁת;⁹ והשווה לעיל (עמ' 32) על השפעת זָרָא 'זרה' על דרע 'זרע' באוגריתית.

ראינו לעיל דוגמאות להשוואת המערכת. אולם לחץ המערכת אינו מצליח תמיד להשוות את המערכת ולבטל את ההבדלים הפנימיים. מקרה מובהק של הבדלים בולטים בתוך המערכת הוא שמות הגוף, אָנִי, אֶתָּה, הוּא, אֲנַחְנוּ וכיו"ב. בהם¹⁰ לא גבר ההיקש, והאיברים השונים של המערכת נשארו שונים זה מזה, אולי גם בגלל שכיחותם הרבה (עיין על כך להלן). אולם צורות שונות במערכת אחת מתועדות אף במילים רגילות פחות, מעין עבר קל טוֹב (מן השורש טו"ב) לעומת העתיד יִטֵּב (מן השורש יט"ב).¹¹ פעמים חילופים בתוך מערכת אחת עשויים לגלות פרטים סמויים בהיסטוריה של השפה. כך מתחלף בסביל של לָקַח העבר לָקַח, לכאורה פָּעַל, עם העתיד יִקַּח, שנראה הפֶּעַל. אולם בדיקה מדויקת יותר מגלה ששתי הצורות אינן אלא סביל קדום של צורות הקל (עיין להלן, עמ' 197 ואילך).

יש שכוח ההיקש חזק כל כך עד שתוצאות המעקק מיטשטשות ואף נמחות, ורק עקבות בודדים מאפשרים לשחזרו. כך נראה לכאורה שהד־תנועה iw נעתקת ל־י בכל פועלי פ"ו שאינם משילים את פ' הפועל בעתיד בניין קל, כגון *yiwqad < יִקַּד. אולם לאמתו של דבר לפנינו היקש לפועלי פ"י (מעין יִבְשׁ),¹² והמעקק המקורי iw < ū לא נשתייר אלא בשיירים בודדים, כגון בפועל השכיח יוכַל (> *yiwkal), אשר בגלל שכיחותו לא הושפע מן ההיקש.¹³

8. עיין בארט, השוואת צורות, עמ' 792 ואילך.
9. אך הצורה שֵׁשֶׁת הייתה יכולה להתהוות גם ללא השפעת חֲמִשָּׁת: *šiššt המקורית נעתקה ל־*šiššt (< שֵׁשֶׁת) עקב פישוט צרור העיצורים; השווה אֶשֶׁת > *iššt > *inšt.
10. להוציא את אֲנַחְנוּ שצורתו הקדומה הייתה נַחְנוּ (אף היא נשתמרה) והושפעה מן אָנִי.
11. בהפעיל יט"ב/טו"ב מתחלפים.
12. אולי השפיע גם ההיקש לפועל השלם, כגון יִרְכֵּב, שהתחילית שלו בחיריק.
13. עיין בלאו, נושאים, עמ' 185 ואילך.

כאמור, ההיקש הוא הסיבה העיקרית לסטייה ממעטקי הגאים. אך יש גם סיבות נוספות:

א. תחולתם המוגבלת בזמן של מעטקי ההגאים: כפי שהערנו (עיין לעיל, עמ' 20–21), אין מעטקי ההגאים פועלים אלא במשך תקופה מוגבלת, ואחר כך עשויים לחדול. כן קבענו (עיין לעיל, עמ' 44) כי $\bar{a}$ ארוכה מוטעמת נעתקה ל- $\bar{o}$. והנה אנו רואים למשל כי $\bar{d}^b$ לא נעתק ל- $\bar{d}^b$ אף שהוא מכיל $\bar{a}$ מוטעמת בהברתו השנייה (לפי המבטא הספרדי). הסיבה היא כי בשעת פעולתו של המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ עדיין הכילה הצורה דבר a קצרה בהברתה האחרונה; a זו לא התארכה אלא אחרי שהמעתק חדל לפעול. יוצא אפוא כי מבחינה כרונולוגית קודם המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ להתארכות תנועות קצרות בהברות סגורות מוטעמות (כגון $\bar{d}^b$).¹⁴

ב. חיקוי צלילים (onomatopoeia): ברוב המילים אין אנו מגלים כל קשר בין הצליל למשמעות. למשל, אין כל קשר בין המילה סוס ובין החיה שהיא מציינת, ואמנם צלילה של מילה זו שונה בלשונות השונות. אולם מילים מעטות מחקות צליל מסוים. למשל, הציפור קוקיה נקראת על שם הקול שהיא משמיעה, והכלי בִּקְבוֹק מחקה את הצליל שהמים משמיעים בעת מילויו והרקתו.

יש שמילה אונומטופאית הייתה צריכה להשתנות בגלל מעטק הגאים, אולם השינוי הצפוי בהגייה היה מבטל את החיקוי לצליל. לכן אם הקשר בין המילה לצליל חזק מאוד, מוסיפה המילה לחקות את הצליל ואינה משתנה בהתאם למעתק ההגאים.¹⁵

ג. מילים רגילות ביותר: לעתים נראה כי המילים השגורות ביותר בפינו מתנהגות בצורה שונה ממילים שתפוצתן רגילה. כמה סיבות לכך:

1. חלקן של מילים אלו אינו מציין מציאות כלשהי (במילים אחרות, אינו בחינת "מילות תוכן"), אלא ממלא תפקיד מסוים במשפט (כלומר, משמש "מילות תפקיד"). מילות יחס ומילות חיבור אינן קשורות במציאות כלשהי; תפקידן לסמן את הקשר בין המילים (ב'הילד בחדר' מציינת ה'ב את הקשר

14. אולם בפניקית באה במעמד זה o , שאפשר שמבטאת את המשך המעתק $\bar{o} < \bar{a}$, ואפשר שמשקפת מעתק חדש דומה. לפי המבטא המשתקף בניקוד הטברני והבבלי הקמץ בוטא כ־ o (בדומה למבטא ה־ o במילה האנגלית *hot*), כלומר משתקף מעתק חדש $\bar{o} < \bar{a}$, שהתרחש לאחר שהמעתק הקדום $\bar{o} < \bar{a}$ חדל לפעול.

15. כך המילה הגרמנית המקבילה ל־קוקייה היא Kuckuck; לפי מעטקי ההגאים בגרמנית היא אמורה הייתה להשתנות. אולם המילה עדיין נתפסה כמחקה צליל, והרגשה זו הייתה חזקה דייה למנוע שינוי שהיה בו לנתק את קשר הצלילים.

פרק לו

בניין התפעל

לוח נטיות

קטל

התַכַּבְּדְתִּי

התַכַּבְּדְתָּ

התַכַּבְּדָה

התַכַּבְּדָנוּ

התַכַּבְּדְתֶּן

התַכַּבְּדוּ

התַכַּבְּדְתָּ

התַכַּבְּדְתָּ, התַכַּבְּד

התַכַּבְּדְתֶּם

יקטל

אֶתַּכַּבְּד, אֶתַּכַּבְּד

תַּתַּכַּבְּדִי

תַּתַּכַּבְּד, תַּתַּכַּבְּד

נַתַּכַּבְּד, נַתַּכַּבְּד

תַּתַּכַּבְּדְנָה, תַּתַּכַּבְּדְנָה

תַּתַּכַּבְּדְנָה, תַּתַּכַּבְּדְנָה

תַּתַּכַּבְּד, תַּתַּכַּבְּד

יַתַּכַּבְּד, יַתַּכַּבְּד

תַּתַּכַּבְּדוּ

יַתַּכַּבְּדוּ

בינוני

מִתַּכַּבְּדְתָּ (מִתַּכַּבְּדָה)

מִתַּכַּבְּדוֹת

מִתַּכַּבְּד

מִתַּכַּבְּדִים

ציווי

התַכַּבְּדִי

התַכַּבְּדְנָה, התַכַּבְּדְנָה

התַכַּבְּד, התַכַּבְּד

התַכַּבְּדוּ

מקור מוכרת: התַכַּבְּד

מקור נטוי: התַכַּבְּד

1. בניין זה משמש על הרוב הבניין החוזר של פֶּעַל: חִזַּק-הִתְחַזַּק, חָטָא-הִתְחַטָּא. לפעמים הוא מציין פעולה הדדית: תִּתְּרָאוּ (בראשית מב, א), כלומר 'תראו זה את זה', 'תביטו איש אל רעהו'. להתפעל גזור-שם יש לעתים קרובות הוראה של העמדת פנים: הִתְגַּדַּל 'העמיד פני גדול', הִתְחַלָּה 'העמיד פני חולה'. לעתים רחוקות להתפעל הוראת סביל של פֶּעַל (תִּתְּהַלֵּל – משלי לא, ל) ואף של קל (וְיִשְׁתַּכְּחוּ – קהלת ח, י).

2. בִּתְּ הבניין עשויים לחול שינויים. אם פ' הפועל שורקת, חל שיכול ו־ת הבניין תבוא אחרי פ' הפועל: הִסְתַּתֵּר, הִשְׁתַּתֵּן, הִשְׁתַּתֵּר.¹ כן מידמה ה־ת הידמות מלאה לעיצור שיני (*וְיִתְּדָאוּ < וְיִדְּאוּ; הִטָּהָר; אך בשופטים יט, כב: מִתְּדַפְּקִים) וחלקית ל־צ (אגב שיכול: הִצְטִידק).² לעתים רחוקות נבלעת (על פי הניקוד) ה־ת בצורות מעין תִּפְסָה (משלי כו, כו).

אחרי ה־ת אין בעברית תנועה, בניגוד ל־תִּפְעַל בערבית. ייתכן כי לפנינו כפולה פרוטו־שמית (השווה תופעה דומה בנפעל, לעיל, עמ' 209). אולם ייתכן כי חוסר התנועה התהווה מפאת ריחוק התנועה מן הטעם באחת הצורות, והוא חדר לאחר מכן ליתר הצורות בלשונות שונות. אף אפשר שכמו בנפעל (על פי עקרון קדמות השוני) הייתה ה־ת כבר בשמית הקדומה ללא תנועה ב־יקטל (אך בתנועה ב־קטל); השווה בֶּן, שֵׁם לעומת אֶבֶן, אִשֵּׁם. כנראה ה־ה שלפני ה־ת איננה מקורית בעברית, והיא משקפת את השפעת בניין הפעיל.

3. אף שתנועת ע' הפועל היא לעתים קרובות צירי, מצוי פתח לא רק ב־קטל (הִתְחַזַּק), אלא אף ב־יקטל (תִּתְּחַפֵּס) ובציווי (הִתְחַזַּק).³ בהפסק בגלל הארכת ההפסק בא קמץ (הִתְאַזַּר).⁴ בניקוד הבבלי שולט בכל הצורות פתח־סגול (רק בביוני יש צירי). תופעה זו מתאימה למצוי בלשונות שמיות אחרות; השווה למשל בערבית: תִּפְעַל, יִתְּפַעַל, מִתְּפַעַל. משום כך יש להניח כי גם בעברית שלט

1. פעם אחת נמצא וְהִתְשֹׁטְטְנָה (ירמיהו מט, ג) – שמא משום בידול, כדי למנוע רצף ת-ט-ט.

2. אין במקרא מקרים שבהם ת הבניין של התפעל הידמתה לפ' הפועל ז ונעשתה ד (מעין הִזְדַּמָּן; אבל הצורות האלה קיימות בלשון חז"ל). ב־הִזָּפוּ – ישעיהו א, טז – ת הבניין הידמתה הידמות מלאה ל־ז, ואין הצורה הצפויה *הִזְדָּפוּ.

3. כך גם בנוכחות/נסתרות: תִּתְּעַלְפָּנָה (למעט תִּשְׁתַּפְּכָּנָה – איכה ד, א).

4. ה־a בהתפעל מקורית (ראה להלן), ועל כן התארכה בהפסק לקמץ. מה שאין כן בבניין פיעל, שבו צורת ההפסק היא בצירי (ולא בקמץ) – התנועה המקורית של פיעל.

פתח בכל הצורות (להוציא את הבינוני), והצירי חדר בהשפעת בניין פֻעַל. המבנה של צורות מעין הַתְּכַבֵּדוּ, יִתְּכַבְּדוּ מקביל לבניין קל. הצירי אחרי ע' הפועל בבינוני ארוך ובצורות האחרות קצר (השווה לעיל, עמ' 206) כפי שמוכיחים גם חילופיו עם פתח.